

ными городами крупных княжеств. Многие древнерусские городские поселения IX — XI вв., являясь новообразованиями, также унаследовали от предшествовавших им племенных средоточий сформировавшуюся сельскохозяйственную округу, систему многообразных социально-экономических связей, культурно-историческую традицию.

«Феодалный» или «государственный» путь представлен, главным образом, княжескими городами XI — XIII вв., возникшими как центры древнерусской государственности. Умножение их числа было вызвано разрастанием древнерусского княжеского рода и необходимостью устройства новых княжеских столов. Процесс этот определялся не общинным, а феодалным развитием страны. Новые города были, прежде всего, центрами феодалного властвования. Не случайно за городскими областями так прочно закрепился термин «волость» от слов «власть» и «владеть».

P. P. Tolochko

WAYS OF FORMATION OF OLD RUSSIAN TOWNS

The paper deals with main regularities and ways of formation of old Russian towns in the 9th-13th centuries. The sources available, as well as the theoretical comprehension of the problem permit identifying three ways of development of urban forms in life of old Rus in the period mentioned. They may be conditionally treated as the «trade-industrial», «communal-feudal» and «feudal» or «state» ways of development.

The «trade-industrial» way of formation of Russian towns is demonstrated by trade-industrial settlements of the 9th and early 11th centuries which appeared on the most important water lines of Rus and were, mostly, of international significance. That way, though, was not of universal importance for evolution of urban forms in Rus and, moreover, it was, practically, a deadlock as it depended, primarily, on factors of foreign social and economic development.

The «communal-feudal» way may be traced in oldest Russian towns which rose from intertribal or tribal centers. They were the first hearthes of early feudal relations formed in Rus and later became capital towns of many large principalities. Numerous old Russian settlements of the 9th-11th centuries being new formations inherited also from tribal centers which precede them the well-formed agricultural region, the system of variable social and economic relations, cultural and historical traditions.

The «feudal» or «state» way is shown by princely towns of the 11th-13th centuries which appeared as centres of the old Russian statehood. Their multiplication was induced by growth of the old Russian prince's family and necessity to install new prince's capitals. That process was governed by the feudal development of the country, not by the communal one. New towns were, first of all, centres of the feudal power. It is no mere chance that towns' regions firmly upheld the term «volost» which originates from words «vlast» (power) and «vladet» (to have, to own).

Одержано 23.04.97.

СКАРБИ VI—VIII ст. АНТИ ЧИ РУСЬ?

В. Д. Баран

У статті піднято дискусійне питання етнічної та племінної належності скарбів VI — VIII ст. мартинівсько-трубчевського типу. Автор доводить, що вони належали антам, а не слов'янським русам, яких до IX ст. у Подніпров'ї не існувало.

Важливою частиною пеньківської культури V—VII ст. і, якоюсь мірою, колочинської, є багаті скарби цього ж часу, відомі у літературі як старожитності антів за О. О. Спіциним або старожитності русів за Б. О. Рибаківим¹. Із згаданими культурами пов'язується лише частина скарбів типу Мартинівки-

© В. Д. БАРАН, 1998

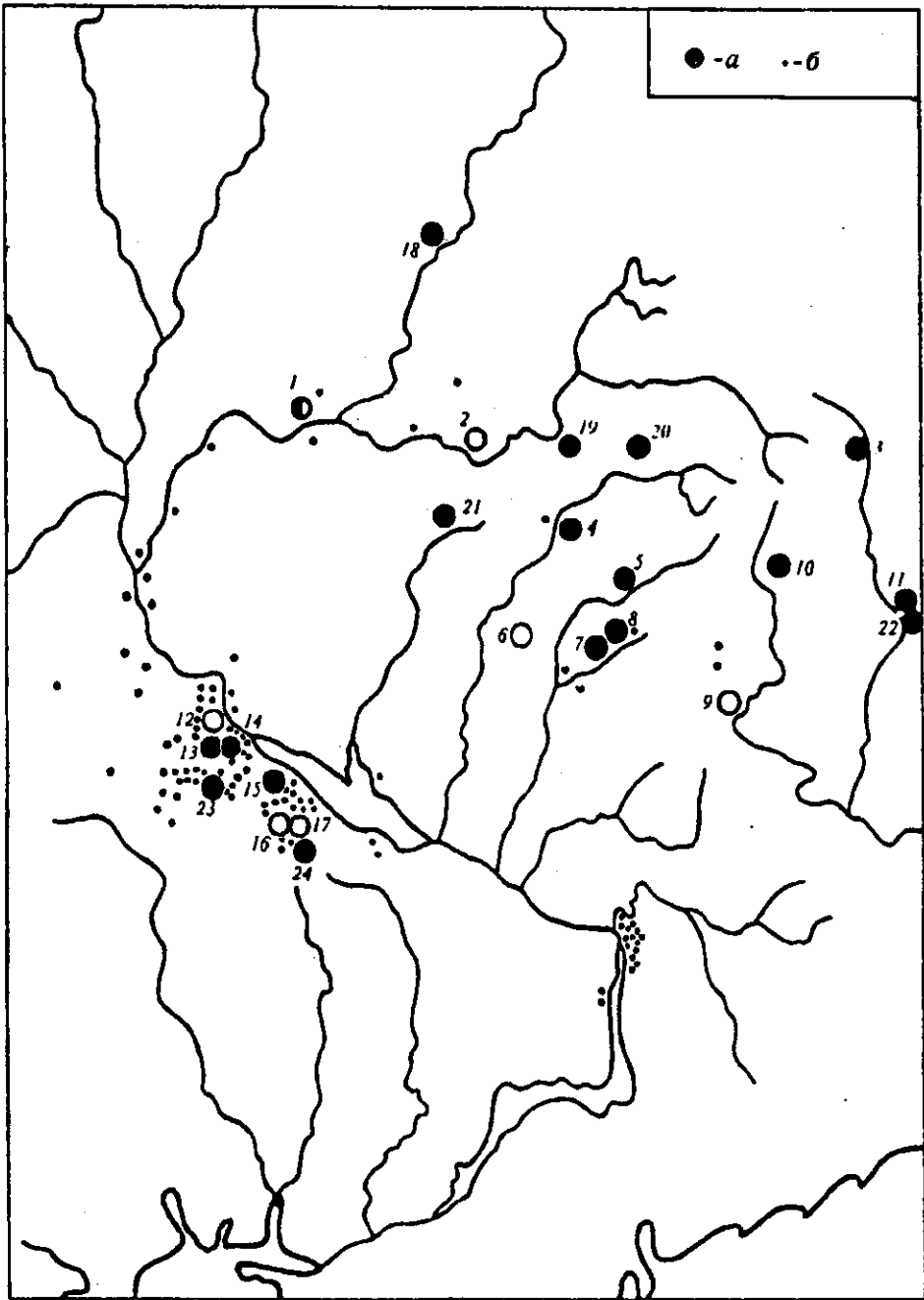

Рис. 1. Скарби з кола «старожитностей антив»: а — скарби; б — випадкові знахідки, що входять до складу скарбів: 1 — Мена, 2 — Хар'ївка, 3 — Угли, 4 — Нижня Сироватка, 5 — Смоородино, 6 — Блажки, 7 — Нова Одеса, 8 — Козіївка, 9 — Зайців, 10 — Цигляєво, 11 — Колоскове, 12 — Воробіївка, 13 — Малий Ржавець, 14 — Мартинівка, 15 — Хацки, 16 — Пастирське 1949 р., 17 — Пастирське 1892 р., 18 — Трубчевськ, 19 — Гапоново, 20 — Суджа, 21 — Великі Будки, 22 — Валуйки, 23 — Вільховчик, 24 — Пастирське 1992 р. (за А. Обломським та І. Гавритухіним).

Трубчевська, знайдених у межах їх ареалу або безпосередньо на пеньківських та колочинських поселеннях (Вільховчик, Глodosи, Гапоново та інші (рис. 1)². Інша група скарбів (Перещепин, Глodosи, Келегеї, Нові Санджари та ін.), об'єднаних під назвою перещепинського типу, на думку ряду дослідників, являє собою багаті поховання тюркських номадів³. Їх географія пов'я-

зана із степовою зоною або тяжіє до неї, як, наприклад, Глодоси. Крім того, ці скарби відрізняються від перших за багатством та кількістю коштовних предметів, їх різноманітністю, наявністю значної кількості кінської зброї, специфікою поясних наборів, характерних для світу кочовиків. Все це спонукає нас приєднатися до точки зору тих інтерпретаторів скарбів, які членують їх не тільки за хронологією, але й належністю до різних етнічних груп.

У цьому контексті вимагає уточнення концепції єдиної дружинної культури, незалежно від того, чи її вважати руською⁴, чи тюркською. Безперечним залишається лише те, що скарби в обох випадках належали, в основному, представникам військової верхівки і були переважно нагромаджені ними в процесі воєнних подій, зокрема, походів на багату Візантію. Як свідчать писемні джерела, такі походи здійснювалися і спільно (у них слов'яни брали участь на правах союзників, нерідко примусових), і окремо. Але доволі чіткий поділ скарбів за їх набором, що корелюється з їх географією, ні в якому разі не дозволяє розглядати їх як археологічний пласт V—VII ст., що відображає лише антську чи номадську дружину, тим більше — руську. Невиправданими є спроби деяких угорських дослідників (Й. Ковріг, Г. Ласло та ін.) за антропоморфними деталями поясних закладок та ін. пов'язати скарби мартинівського типу із ареалу пеньківської культури з аварами⁵. Накладки з антропоморфними рисами виходять далеко за межі регіону, контрольованого аварами⁶. Крім того, вони знайдені і в комплексах пам'яток пеньківської культури Середнього Подніпров'я⁷.

Якщо порівняти карти поширення скарбів VI—VII ст. мартинівсько-трубчевського типу з картами пеньківської та колочинської культур, то неважко переконатися, що переважна кількість перебуває в межах пеньківської культури і лише деякі з них (Гапоново, Трубчевськ, Мена) відкриті в зоні колочинських старожитностей, а Суджа та Великі Будки — у маргінальній зоні. Лише окремі скарби кінця VI—VII ст. (Крилоський) виявлено в регіоні празько-корчацької культури. Звідси випливає, що найбільша кількість скарбів припадає на регіон, що за географічним положенням тісніше, ніж інші, пов'язаний з номадським степом. Як відомо, саме кочовики, особливо їх еліта, з найдавніших часів нагромаджували у своїх руках великі багатства, які часто потрапляли разом з ними в могилу. На відміну від кочовиків, слов'яни VI—VII ст. не заличили нам багатих елітних поховань, хоч за писемними джерелами відомі імена слов'янської племінної верхівки (Бож, Мусокій, Ардагаст, Пірогаст, Межамир та ін.). Всі знахідки мартинівсько-трубчевського типу — це скарби, закопані (заховані) від загрози пограбування, яку становив для слов'янського землеробського населення номадський степ. Це також один із показників, який лежить в основі поділу скарбів на дві групи. Скарби мартинівсько-трубчевського типу, які разом складають 24 місцезнаходження (рис. 1), не тільки включають приблизно однаковий набір речей, але, що є особливо показовим, наявні в них речі знаходять аналогії серед металевих виробів слов'янських ремісників і нерідко відповідають кам'яним відливним формам із ремісничих майстерень, відкритих на слов'янських поселеннях (Бернашівка, Скибинці, Семенки та ін.). У першу чергу це стосується пальчастих фібул, які входили до складу більшості подніпровських скарбів, а також виявлені на ряді пеньківських поселень та окремих пам'яток колочинської культури і празько-корчацької культури Подністров'я (Дем'янів, Рашків III, Чернівка та ін.).

Місцеве, дніпровське виробництво пальчастих фібул було доведено в працях Б. О. Рибакова, а пізніше підтримане Й. Вернером⁸. Проаналізувавши численні європейські пам'ятки з комплексами, у яких були пальчасті фібули, Й. Вернер показав їх своєрідність і на цій підставі виділив слов'янські виробы та вказав на центри їх виготовлення у Подніпров'ї. Разом з тим, знахідка у Бернашівці на Дністрі житла — ремісничої майстерні, де серед багатьох кам'яних формочок була і форма для відливки п'ятипальчастих фібул, дозволяє вважати, що центри їх виробництва були і в Подністров'ї. Слов'янські фібули з маскоподібною голівкою та похідні від них досить виразно відрізняються від фібул різних середньовічних груп германців. Спостерігається і ще одна закономірність. У германських могилах римського і ранньосередньовічного

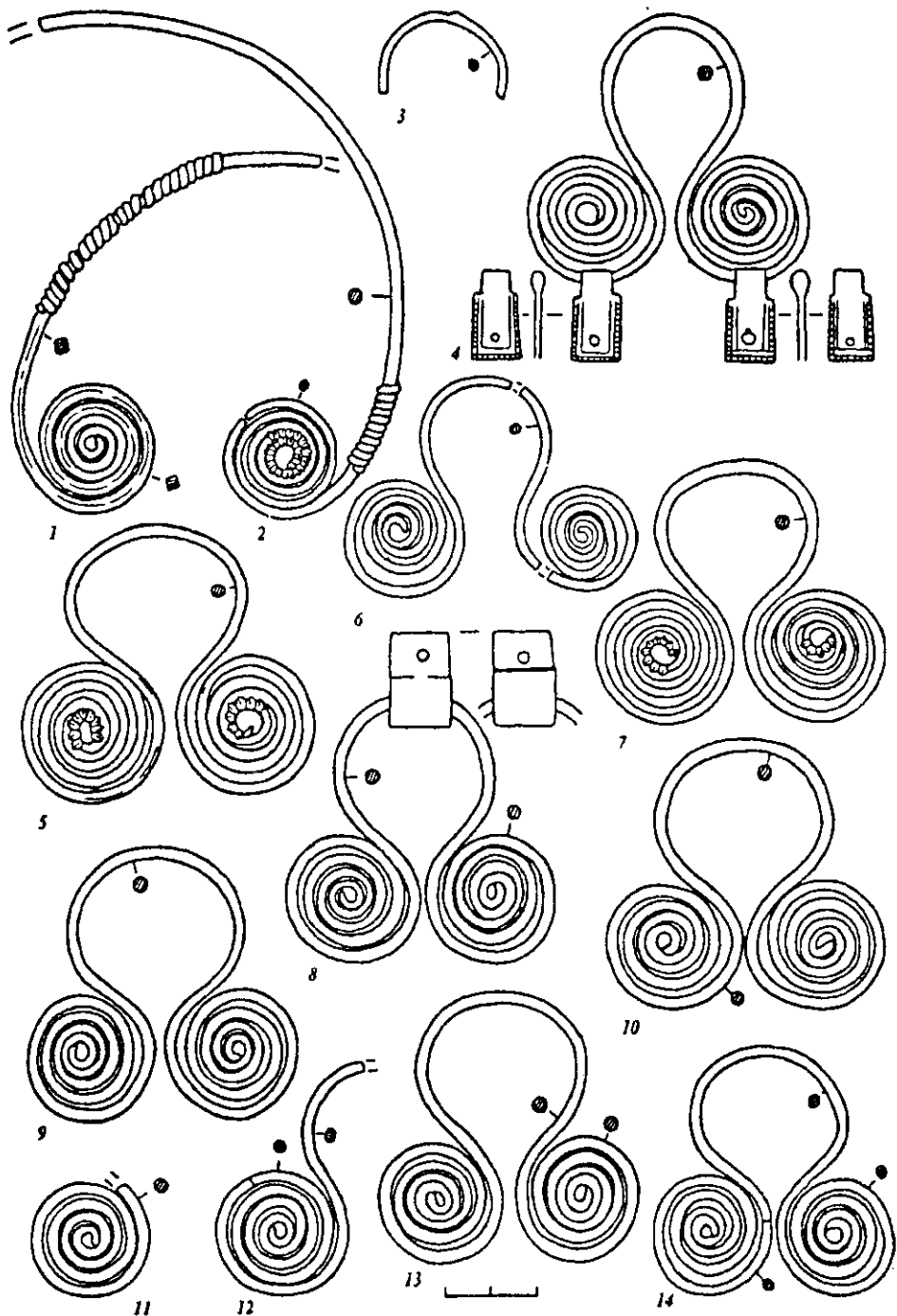

Рис. 2. S-подібні підвіски Гапоновського скарбу.

часу фібули виступають попарно, в той час, як слов'яни переважно носили їх по одній.

Висновки Б. О. Рибаківа та Й. Вернера, зроблені у працях 40—50-х рр., багатократно підтвердилися розкопками слов'янських, особливо пеньківських пам'яток у наступні десятиліття. Слов'янські фібули антського типу картографовані В. В. Седовим⁹. Вони відомі далеко за межами слов'янських ранньосередньовічних культур, зокрема в Криму та Прибалтиці на схід від Вісли. Якоюсь мірою можна погодитися з В. В. Седовим, який пов'язує їх появу в

Подунав'ї, Балканському півострові, у межах колочинської та банцерівської культур з розселенням слов'ян, зокрема антів¹⁰. Це, крім фібул, засвідчено й іншими матеріалами. Проте не можна забувати й фактору торгівлі, зокрема коли йдеться про Крим і Північну Прибалтику. Набір речей подніпровських скарбів вказує на різні центри їх виготовлення.

Зародження подніпровських пальчастих фібул більшість дослідників пов'язує з візантійськими культурними впливами, що надходили через Подунав'я та Північне Причорномор'я¹¹. Наша знахідка у житлі № 14 на черняхівському поселенні у с. Теремці на правому березі Середнього Дністра масивної трипальчастої бронзової фібули V ст. разом із ліпною керамікою підпраських форм вказує на наступність слов'янських традицій доби черняхівської культури, просякнutoї античними впливами, у ранньосередньовічних слов'янських старожитностях. Це підтверджують і знахідки двох залізних фібул кінця IV—V ст. на поселенні прасько-корчацької культури у с. Кодині на Пруті¹². Якщо перші (трипальчасті фібули) лише зароджуються на фінальному етапі черняхівської культури Подністров'я, то другі, характерні для римського часу, продовжують попередні традиції в середовищі ранньосередньовічних слов'ян, де вони виступають лише на пам'ятках не пізніше V ст.

Належність скарбів мартинівсько-трубчевського типу носіям пеньківської, колочинської і прасько-корчацької культур (маю на увазі Крилоський скарб), крім фібул, засвідчують і інші знахідки. Серед них деякі типи пряжок, поясних накладок, підвісних трапецієподібних бляшок, дротяних спіралей-пронизок, браслетів з потовщеними кінцями та ін., знайдених на слов'янських поселеннях і городищах. У Зимному та Бернашівці деякі з них мають негативи у ливарних формочках. Навіть такі рідкісні прикраси, як мартинівські людські фігурки в танцюючих позах, мають досить близькі відповідники на пеньківському поселенні Требужени в Молдові, а лита фігурка лева із пеньківського поселення в Скибинцях на Південному Побужжі виконана в стилі таких самих фігурок, відомих із скарбів. Бронзову стилізовану фігурку лева знайдено і нами в житлі IV — початку V ст. з пічкою-кам'янкою на черняхівському поселенні в с. Черепині. І все ж із цього ніяк не випливає, що предмети, які виготовлялися в ареалах слов'янських ранньосередньовічних культур, не могли мати інших витоків. Це підтверджується, зокрема, наявністю у складі скарбів великої кількості речей візантійського і, дещо менше, прибалтійського походження. Набори скарбів, різні за технологією, стилем, орнаментациєю, а часто і призначенням, розкривають широкі континентальні взаємозв'язки середньовічного населення, в тому числі і слов'ян, і незаперечний вплив євразійських виробничих осередків, в першу чергу візантійських, на розвиток їх культури.

У цьому контексті, можливо, скарби мартинівсько-трубчевського типу, прив'язані до ареалів слов'янських ранньосередньовічних культур, слід розглядати як невід'ємну частину ширшого археологічного пласта (історичного явища) раннього середньовіччя Євразійського континенту. З'єднуючою ланкою між слов'янами, в першу чергу антами, і навколишнім світом були мобільні номади українського степу (гуни, авари, болгари, хозари), економічні та політичні інтереси яких, крім корінних розходжень на певних хронологічних етапах, знаходили взаєморозуміння та конструктивне вирішення. Покажемо у цьому відношенні с те, що регіон розміщення скарбів мартинівсько-трубчевського та перещепинського типів географічно не розмежовується. Це територіальна і географічна група скарбів, яку дослідники розділяють умовно, за характером набору, що відображає потяг різних етнічних елітних груп до певної моди, що більше відповідала їх життєвим традиціям. Невипадковими є пеньківські поселення з юртоподібними житлами, особливо в пристеповій зоні, характерними для степового населення (Дереївка, Осипівка, Чернещина). Відомі і номадські поховання з трупопокладеннями, що в ареалі пеньківської культури нараховують сьогодні понад десять місцезнаходжень. Більша їх частина знаходиться поряд з поселеннями пеньківської культури. З цього випливає, що якась частина кочового населення осідала на землю і була складовою частиною слов'янських землеробських общин. Ми схильні розглядати ранньосередньовічних власників придніпровських скар-

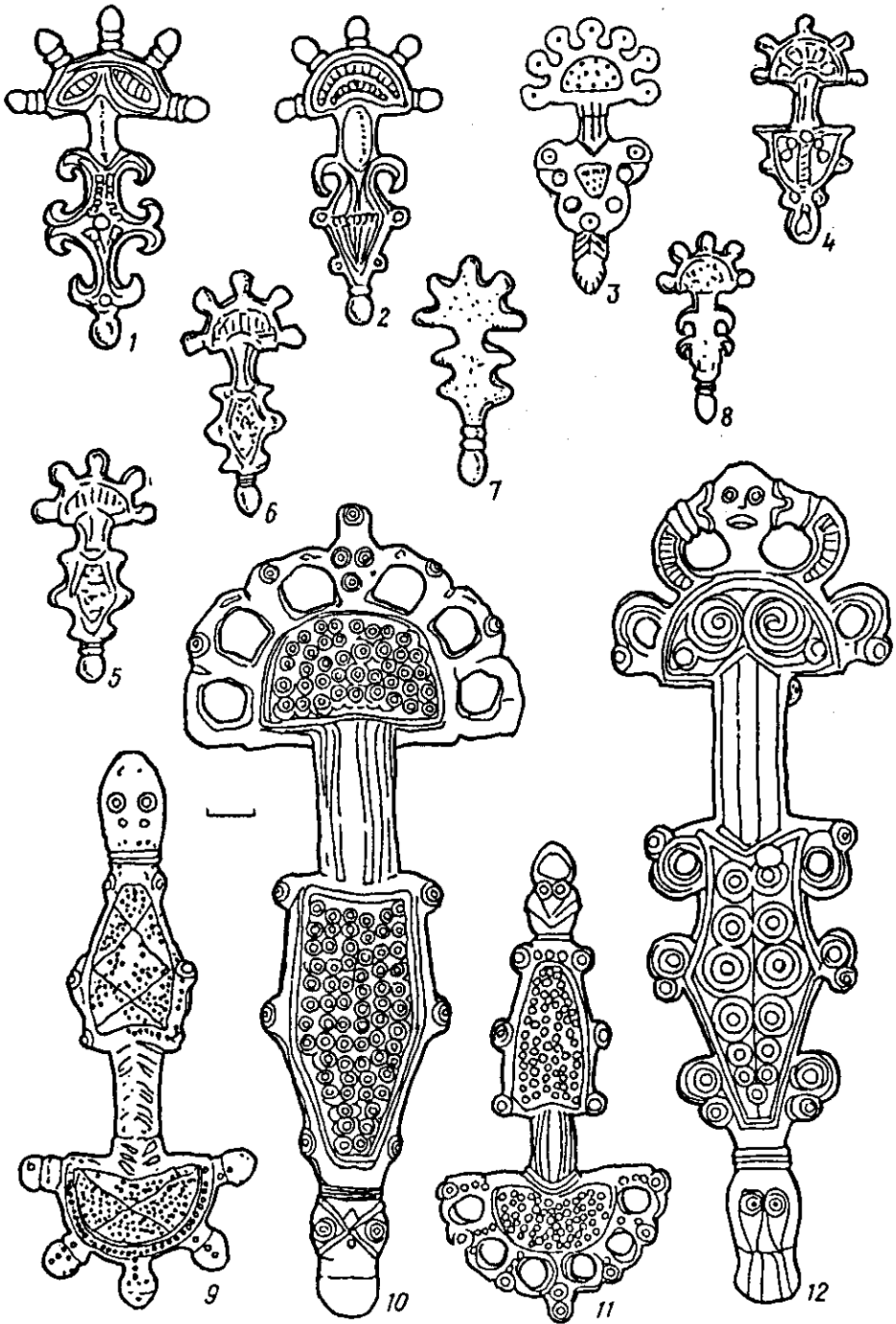

Рис. 3. Пальчасті фібули з Пастирського городища: 1 — 8 — дунайського типу; 9 — 12 — дніпровського типу (за О. Приходнюком).

бів, які очевидно належали не тільки военній номадській і слов'янській верхівкам, але й багатим купцям, як представників певних елітарних об'єднань, що, за О. Прицаком, мали вирішальний вплив на створення ринків і торгових шляхів, виникнення міст і формування державних структур¹³. Можна не сумніватися в тому, що процеси великого розселення слов'ян здійснювалися з метою забезпечення інтересів в першу чергу цих верств населення. Без дружинних загонів таке велике масштабне розселення слов'ян було б неможливим.

На нашу думку, О. Пріцак наводить вдалий приклад з аварами (за його термінологією, псевдоаварами). На їх місце в нашому випадку можна було б поставити й болгар, які слідом за слов'янами-антами, а, можливо, якоюсь мірою, разом з ними, переходять Дунай і створюють слов'янсько-болгарське державне утворення на Балканах. Початки цього симбіозу, особливо на елітарному рівні, можна вбачати ще в VI—VII ст. у порубіжній зоні українського степу і лісостепу.

Обом ордам (болгарам та аварам) для їх нормального функціонування та здійснення своїх політичних намірів необхідно було поповнення скарбниці та воєнізованих дружин. Тому їх правителі, за виразом О. Пріцака, «...шукали засобів для розкупорювання осілої економіки»¹⁴. Зрозуміло, що таким привабливим об'єктом були їх північні сусіди — слов'янські землеробські племінні союзи.

«З'явившись у Центральній Європі, — пише О. Пріцак, — псевдоавари обрали для своїх намірів невідомі досі народи предків (?) слов'ян. По-перше, з-поміж них вони набирали рекрутів для нового типу війська, спроможного воювати як на суші, так і на морі; також брали їх для керівних посад, перетворюючи після відповідного вишколу на так званих *širapa* (звідси слов'янське «жупан»), дослівно — «пастухи (людських) отар», подібно до пізніших *comitatus*. По-друге, використовували слов'ян як «гарматне м'ясо», *befulci* — так називали слов'ян у тогочасній франкській Хроніці Псевдо-Фредегара, «бо вони двічі поспіль напали своїм військом, захищаючи чанів (тобто аварів)». Вибір псевдоаварами слов'ян для своїх цілей обумовив появу цих останніх на історичній арені»¹⁵.

В основному погоджуючись з О. Пріцаком щодо характеру аваро-слов'янських взаємовідносин (цьому не суперечить Хроніка Фредегара й археологічні взаємостереження), хочемо зробити кілька зауважень. Ми не можемо пройти повз твердження О. Пріцака, що слов'ян на історичну арену виводять лише псевдоавари. Виходить, що до приходу аварів до Центральної Європи, можна говорити лише про «предків слов'ян», вкритих мороком. Можна зрозуміти прискіпливість до інтерпретації писемних звісток про слов'ян-венедів, залишених Плінієм Старшим, Тацитом, Птолемеєм (автори I—II ст.). Але події, пов'язані зі слов'янами-антами та склавінами, за працями Йордана та Прокопія Кесарійського, які використані й О. Пріцаком щодо аваро-слов'янських відносин, сягають принаймні пізньоримського періоду. Якщо довіряти Йордану — авторові історії готів, венеди в кінці VI ст. вже були розділені на три окремі племінні об'єднання: венедів, антів та склавів. На відміну від етнонімів «венеди» та «анти», що були відповідно германського та іранського походження, «*Sklave*» — це латинізована форма самоназви слов'ян. За Йорданом, Германаріх ще підкоряв венедів, а Вінітарій у кінці IV ст. вже розбив антів. З цього випливає, що вже у пізньоримський період слов'яни, які до цього часу були відомі під загальною назвою венедів, утворили три племінні об'єднання, одне з яких («*Sklave*») у наступні часи дало назву всім слов'янам.

Отже, за писемними джерелами, вже в період Божа слов'яни усвідомлювали себе окремим етносом серед своїх сусідів. У цей же час вони потрапляють на сторінки писемної історії.

Археологія для V—VII ст. знає принаймні три слов'янські ранньосередньовічні культури (празько-корчацьку, дзедзіцьку, пеньківську), ареали яких відповідають регіонам, де писемні джерела (Йордан, Прокопій Кесарійський, Маврікій) поміщають відповідно склавів, венедів та антів. Відрізняючись окремими ознаками (житла, кераміка, прикраси), ці культури чітко виділяються серед старожитностей усіх сусідніх неслов'янських народів. Це однозначно визнають археологи слов'янських і неслов'янських країн¹⁶.

Витоки цих ранньосередньовічних слов'янських культур сягають пізньоримського часу і тим самим посилюють відомості писемних джерел про взаємовідносини слов'ян з готами, іраномовними номадами та ін. у цей період.

Таким чином, для раннього середньовіччя та пізньоримського часу у світлі писемних та археологічних джерел термін «предки слов'ян» вже не відповідає історичним реаліям. Зафіксовані писемними джерелами воєнні зіткнення слов'янських племінних об'єднань з готами одночасно визначають їх появу

на історичній арені Європи. Ці події відбулися у IV ст.; а не на двісті років пізніше, коли в українських степах з'явилися авари. Черняхівська культура, творцями і носіями якої були і готи, і слов'яни, і скіфо-сармати, і фракійці, датується серединою III — початком V ст. Слов'янсько-аварські могильники у Подунав'ї з'явилися не раніше VI—VII ст.

Отже, якщо окремим історикам важко збагнути історичну сутність матеріальної культури (хоча для криміналістів речові докази є найсуттєвішими), то це їх біда, а не відсутність доказовості археологічних джерел.

Тепер повернемося до питання про визначення скарбів як старожитностей русів.

Безперечно привабливо пов'язати археологічний пласт, представлений гарними коштовними предметами — скарбами, з племенем, ім'я якого пізніше дає назву європейській державі — Київській Русі. Багатство скарбів могло б свідчити і про могутність войовничих русів — за Б. О. Рибаківим, племені VI—VII ст., яке «почало поглинати інші племінні союзи», а в результаті утворився «сильний союз східно-слов'янських племен, що за головним племенем отримав назву Русі»¹⁷. У V—VI ст. роси, або руси, за Б. О. Рибаківим, витісняють давні імена слов'янських (антських) племен — полян, деревлян, полочан, сіверян та інших¹⁸. В основу своїх доказів Б. О. Рибаків поклав літописні відомості XII ст. про область «Руської землі» (у вузькому розумінні), яка, на його думку, дивовижно збігається з ареалом скарбів «багатой дружинної культури» VI—VII ст.¹⁹. Ядром Руської землі Б. О. Рибаків вважає «Середнє Подніпров'я від басейну Росі до Тясмина на правому березі Дніпра і частину Лівобережжя з Переяславом Руським і нижніми течіями Сули, Псла, Ворскли»²⁰.

Багато уваги присвятив згаданий автор питанням, коли і як утворилися терміни «рос», «русь», і яку етнічну групу вони визначали. На його думку, «ім'я народу «росів» вперше з'являється у зв'язку з подіями IV ст. Опис цих подій він подає за Йорданом, хоч, скажемо, дуже своєрідно. Цитуємо в оригіналі: «Готский историк Йордан передает сказание о смерти готского короля Германариха: с готами было в союзе «вероломное племя росомонов». Один из росомонов изменил Германариху, и тот казнил его жену Сунильду («Лыбедь»). Братья Сунильды, мстя за сестру, убили Германариха»²¹.

У перекладі «Гетики» Йордана Є. Скржинською цей 129 параграф передається дещо інакше: «Вероломному же племени росомонов, которое в те времена служило ему (Германариху) в числе других племен, подвернулся тут случай навредить ему. Одну женщину из вышеназванного племени (росомонов), по имени Сунильда, за изменнический уход (от короля), ее мужа, король (Германарих), движимый гневом, приказал разорвать на части, привязав ее к диким коням и пустив их вскачь. Братья же ее, Сар, и Аммий, мстя за смерть сестры, поразили его в бок мечом... Германарих, постарелый и одряхлевший, страдая от раны и не перенося гуннских набегов, скончался на сто десятом году жизни»²².

Ще дещо інше звучання має переклад 129 параграфу «Гетики», здійснений А. М. Анфет'євим у праці «Свод древнейших письменных известий о славянах» (Том I (I—VI вв.): «...неверный род росомонов, который тогда наряду с другими выказывал покорность ему (Германариху — В. Б.), воспользовался следующим удобным случаем обмануть его. Ведь после того, как король, движимый яростью, приказал некую женщину по имени Сунихильда из названного рода за коварный уход от мужа разорвать, привязав к свирепым лошадям и побудив (лошадей) бежать в разные стороны, ее братья, Сар и Аммий, мстя за гибель сестры, ударили мечом в бок Германариха. Получив эту рану, он вложил несчастную жизнь вследствие немощи тела»²³.

Ми навели два дослівні переклади латинського тексту 129 параграфу «Гетики» двох різних авторів і вільне тлумачення його третім. При їх порівнянні впадає у вічі суб'єктивне розуміння оригіналу кожним з них. У цьому ми вбачаємо невизначеність тексту оригіналу, але не тільки. Очевидно, кожен з авторів підходив до тлумачення тексту оригіналу з позицій свого розуміння його історичної суті.

За Б. О. Рибаківим, для якого важливою була лише сама згадка Йорда-

ном імені росомонів та Сунільди, остання була дружиною одного із племені росомонів, який зрадив короля Германаріха. У перекладі Є. Скржинської Сунільда — жінка короля, зрадила його самого і пішла від нього; у перекладі А. М. Анфертьєва, Суніхільда (а не Сунільда) із роду (не із племені) росомонів підступно втекла від чоловіка (не сказано, від якого), і за це була розірвана кінями. В обох перекладах, і в Б. О. Рибаківа брати Суніхільди мстяться Германаріху за смерть сестри. У перекладах — ранять його в бік, в Б. О. Рибаківа — вбивають. Переклади наводять імена братів (Сар та Аммі), Б. О. Рибаків їх опускає. Це звільняє його від пошуків їх слов'янських відповідників, що здійснити більш ніж важко.

У пошуках місцевого слов'янського племені русів — стрижня майбутньої давньоруської народності, Б. О. Рибаків інтерпретує етнонім «росомони» як «русские люди». Перша частина слова «Рос» — має означати назву племені, друга частина — «мони» (осетинське — «мойне») — муж, людина²⁴. Очевидно інтерпретація терміну «росомони» як імені слов'янського племені «русів» (?) і вплинуло на тлумачення змісту 129 параграфу. Смертельна розправа готського короля над дружиною непокірного руса, а потім смерть короля від руки її братів підкреслює вороже ставлення населення до готів, що відповідає суті концепції дослідника. Б. О. Рибаків використовує навіть ім'я «Сунільда — Сванільда», смислове значення якого «Либідь» нагадує йому ім'я сестри легендарних будівників Києва — «Либедь».

Відчуваючи слабкість свого трактування, Б. О. Рибаків вказує, що в епоху, яка передувала описаним подіям, слов'янське населення Середнього Подніпров'я (в південній його частині) значною мірою було просякнуте сарматськими вклиненнями, які могли сприяти змішанню слов'ян з сарматами, що почалося ще за часів Таціта²⁵. А це вже вимушене визнання того, що росомони Йордана могли бути сарматським племенем. І висновок Б. О. Рибаківа, що впливає з описаних ним подій, сформульований ним лише у вигляді припущення: «Наведені дані не суперечать припущенню, що в складі лісостепових слов'янських племен, що звалися «палами» або «полянами» (а тимчасово від сусідів отримали ім'я антів), окреслилось близько IV ст. плем'я «росів», які жили, очевидно, в південній частині слов'янського світу, найближчій до готів на р. Рось»²⁶. Отже тільки припущення, яке можна вважати дуже слабким підмурівком як для попередніх, так і наступних побудов, зроблених у цитованій праці. Більше того, якщо з контекстом 129 параграфу «Гетики» впливає, що термін «gens» вжитий тут Йорданом не в значенні племені, а в значенні роду, як його тлумачить А. М. Анфертьєв (не плем'я, а рід росомонів — як «ingente Amala» — рід Амалів), то і для припущення підстав малувато, або їх бракує зовсім. Тому поняття «Русь», «Русская земля», що нібито означає майже споконвічну етнографічну, мовну, політичну єдність і свідчить про існування східнослов'янської, а пізніше — давньоруської народності на величезному просторі від Карпат до Дону і від Ладоги до «Руського моря», надумане і нереальне. Воно створене на штучних комбінаціях. Писемні джерела для кінця IV — початку VII ст. засвідчують слов'янських антів, а не русів, які, за Б. О. Рибаківом, мали становити ядро майбутньої літописної Руської землі у Середньому Подніпров'ї.

Не посилюють концепції про інтеграційну діяльність легендарних слов'янських русів в IV—VI ст. і дані, наведені Б. О. Рибаківом із географічного нарису сирійського автора середини VI ст. Захарія Ритора, або Псевдозахарія. Останнє джерело навіть ширше коментується в літературі для означення народу «рос», ніж Йордан. Щоправда, складаючи «Свод древнейших письменних известий о славянах» (Том I, I—VI ст., вид. 1991 р.), Л. Гіндін, С. Іванов, Г. Літавін саме цього джерела не наводять, очевидно будучи впевненими в тому, що наведені в ньому відомості не стосуються слов'ян.

Легендарний народ «hrws» (грос, ррос), що, за Псевдозахарієм, мешкав на північ від не менш легендарних амазонок, також не може бути визнаний за слов'ян — русів. Ці казкові незброєні люди-велетні, яких і коні носити не могли через вагу їх тіла, краще вписуються в міфологію, ніж в реальність. Крім того, лінгвісти пояснюють «hrws» (рос, рус) як іранські форми «goika» («guk», що означає «світло», «блискучий», «білий»). О. М. Трубаčov наводить

багато прикладів ономастичної термінології Північно-Причорноморського регіону, що більш-менш співвідноситься з цими термінами, але він також виводить їх від індоіранської основи «rūksa/gus(s)a», що означає «світлий», «білий»²⁷. Він припускає, що в Приазов'ї та в Північному Причорномор'ї і Тавриді міг існувати етнос з назвою «роси», яка пізніше була перенесена на слов'ян. Приєднавшись до поглядів О. М. Трубачова, В. В. Седов, виходячи із археологічної ситуації в цих регіонах, вважає, що асиміляція іраномовних скіфо-сарматів Північного Причорномор'я слов'янським населенням відбулася в час існування черняхівської культури, до появи тут тюркських номадів²⁸. Це припущення було б цілком логічним, коли б справді на берегах Чорного моря були відкриті слов'янські пам'ятки IV—VII ст. Але їх тут немає. Натомість відомі численні сарматські або гото-сарматські могильники. З появою в кінці IV—V ст. в Північному Причорномор'ї першого тюркського племені гунів, тут повністю змінюється історична ситуація і ранньосередньовічні слов'яни вже мусять налагоджувати відносини з багатьма хвилями різних тюркських племен, що затягуються на багато століть. Отже припущення В. В. Седова також не реальне. З приводу білявого особливого народу «рос» — «рус», що живе у першій половині I тис. у степах Північного Причорномор'я, хочу вказати на повну відсутність в цьому регіоні навіть елементів слов'янської матеріальної культури на сарматських могильниках в період черняхівської культури. Разом з цим пригадаємо, що Амміан Марцелін пише про наявність там гарних аланів із світлим волоссям²⁹. Отже, світлі люди, що жили у причорноморських степах, не обов'язково повинні бути слов'янами, на що натякає і О. М. Трубачов. В усякому разі, нам жодного разу не вдалося виділити у степах Дніпровського Причорномор'я будь-які пам'ятки першої половини I тис., які можна було б пов'язати зі слов'янами, хоч ми займалися їх пошуками багато років. Слов'янські пам'ятки першої половини I тис. відкрито лише у лісостеповій частині України³⁰.

Цікаве і, на нашу думку, вірне розуміння «компіляції сирийського автора VI ст.» Псевдозахарія, що згадує народ «hrws» (hros), знаходимо у праці М. Ю. Брайчевського «Походження Русі». Дослідник наводить ще ряд даних, які, на його думку, дозволяють вважати, що ім'я Рос було позначенням якоїсь етнічної групи, місцеперебування якої від досить давнього часу припадає на Північне Причорномор'я, Приазов'я, Північний Кавказ³¹. Але він цю групу справедливо вважає не слов'янською, а «племенами сармато-аланського походження». Зміст 129 параграфу «Гетики» М. Ю. Брайчевський у цьому контексті навіть не згадує. Для нього росомони — не слов'яни. Разом з тим, М. Ю. Брайчевський, трактуючи відомості Йордана про Германаріха, Суніхільду та її братів Сара та Аммія як легенду, співвідносить її з літописною легендою про Кия, Щека, Хориза як засновників міста Києва. На його думку, ця легенда «виступає зв'язуючою ланкою між «Повістю времінних літ» і «Давньоруським епосом»³².

Стосовно приналежності скарбів, то М. Ю. Брайчевський, за О. О. Спіциним, як і В. В. Седов, пов'язує їх із слов'янськими антами. Але М. Ю. Брайчевський під антами розуміє носіїв черняхівської культури, а В. В. Седов — пеньківської, що сформувалася на її основі у V—VII ст.

Окрему позицію з питання, кому, якій етнічній групі належали скарби Придніпров'я V—VII ст., займав М. І. Артамонов. Він припускав, що ці скарби, закопані в землю у кінці VII — на початку VIII ст., могли належати «росам», від яких пішла назва «Руської землі», але їх етнічна належність не відома. М. І. Артамонов впевнений лише в тому, що «роси» — «руси», в тому числі і Захаря Ритора, — не слов'яни. Він пише: «Оскільки слов'янського племені «русь» чи «рось» ніколи не існувало, а Руссю, за свідомством літописців, стали називатися поляни («еже ныне зовомая Русь»), то ясно, що не по новому імені цього племені названа «Руська земля», навпаки, вірогідніше припустити, що поляни отримали ім'я «русь» тому, що оселилися в «Руській землі». Русі ця земля належала до появи слов'ян, і ця русь не була слов'янським народом»³³.

В результаті М. І. Артамонов пеньківські старожитності, Пастирське городище та скарби антів об'єднує в одну етнокультурну групу V—VIII ст., так

званої пастирської культури, поширеної від Дніпровського Лівобережжя до пониззя Дунаю. Пеньківські поселення, як і Пастирське городище, на його думку, належали болгарським кутригурам, які, зазнавши поразки від хозар, закопали скарби³⁴. Таким чином, М. І. Артамонов не тільки скарби, але й пеньківську культуру не вважає слов'янською, а тим більше слов'яно-руською. Безперечно, якщо з певними застереженнями, можна прийняти гіпотезу В. В. Седова про наявність інтеграційних процесів (а не симбіозу) слов'янського населення — антів (на нашу думку, лише південної частини цього населення) із скіфо-сарматами в час черняхівської культури, тобто на самому початку формування антської племінної спільності, то заміна носіїв пеньківської культури слов'ян-антів на болгарських кутригурів не може бути прийнята. Тим більше, що навіть Пастирське городище являло собою змішану слов'яно-хозарську общину, в середовищі якої могла мешкати і якась частина тюрків, що впливає із здобутих на ньому матеріалів³⁵.

Отже росомони — це сарматське плем'я або сарматське родове ім'я. Термін «rws» («рос» — «рос») сирійця Псевдозахарія у лінгвістичній літературі пояснюється не як іменник — назва якоїсь етнічної групи, а як прикметник «біляві» («біляві люди»). Це означення через вказані причини не стосується слов'ян, про що говорилось вище. Спроба вичленити русів із етноніму «росомони» або «роксолани», розділяючи їх на дві частини (такі спроби відомі в XV—XVII ст.) типу рос-алани, алани-роси³⁶ виявилися неспроможними. О. С. Стрижак простежив етнічну атрибуцію роксоланів у працях античних авторів. «Античні письменники протягом рубежу II ст. н. е. локалізують роксоланів у Східній Європі від найпівнічніших до припонтіїських її зон. За Страбоном (рубеж н. е.), вони — «останні із відомих скіфів», за Плінієм Старшим (друга половина I ст.) — просто етнос, який мешкає за аланамі-скіфами, за К. Тацітом (близько рубежу I і II ст.) — вже сарматське плем'я; за К. Птоlemeєм (II ст.) — знову етнічно немаркований народ»³⁷. Л. Нідерле навіть вважав їх готами³⁸. М. Грушевський вважає роксолан сарматами³⁹. І росомони Йордана, і роксолани — це степові народи, а археологія в Причорноморському степу, крім Буджака, де відкрито пам'ятки типу Етулії, що належали венедам, знає пізньоскіфські та сарматські пам'ятки і не знаходить слідів слов'янських поселень в докиєворуський час. Пальчасті фібули VI—VII ст. належали антам, в складі яких були і тюрки, і залишки скіфо-сарматського населення, а може й готи. Крім того, вони потрапляли за межі району свого виготовлення і шляхом торгівлі, отже їх присутність не обов'язково маркує присутність їх продуцентів. І вже не викликає будь-якого сумніву нетотожність і різночасовість етнонімів «анти» і «руси».

Проблема «русів» має велику літературу. Нам хочеться лише відзначити, що, починаючи з Літопису і до сьогоденних днів вона відзначається певною спрямованістю, пов'язаною з питаннями слов'яно-норманських взаємовідносин і виникненням Київської держави.

Хочемо звернути окрему увагу ще на дві праці, що вийшли 1996 р., де дана публікація і інтерпретація двох нових скарбів, знайдених в Трубчевську в 1988 р. та в Гапоново в 1994 р.⁴⁰ Обидва скарби знаходились в ареалі колочинської культури, а гапоновський — навіть на колочинському поселенні. За набором речей, автори відносять їх до антських скарбів типу Мартинівки, охарактеризованих нами вище, а дату їх заховання в землю визначають другою половиною, а стисліше — третьою чвертю — кінцем VII ст.

Звертає на себе увагу повна відсутність в обох працях терміна Русь, хоч їх автори посилаються на більш ранні роботи, де цей термін-етнонім широко дискутується, причому з приводу етнічної інтерпретації скарбів мартинівського типу. Це має пояснення. На час публікації обох згаданих скарбів вивчення слов'янських культур V—VII ст. досягло того рівня, коли їх зіставлення з писемними джерелами про територію антів та склавів (слов'ян) не викликає сумнівів. О. М. Приходнюк, який багато років вивчає пеньківську культуру, впевнено пов'язує трубчевський скарб, як і всі скарби мартинівського типу, з антською верхівкою, яка могла їх накопичити в результаті воєнних походів, в тому числі на Балкани, зборів данини із співплемінників, торгових операцій тощо⁴¹.

Отже, скарби мартинівсько-трубчевського типу, як і пенківська культура, належали антам. Їх поява в ареалі колочинської культури свідчить про інфільтрацію антів в райони Верхнього Придніпров'я, де у III—VII ст. основною етнічною групою було слов'янське населення київської та колочинської культур, що поступово слов'янізувало балтський субстрат.

Анти — це не слов'янські «руси» і не міфічне плем'я «hrvs» Захарія Ритора, а така ж частина слов'янських венедей, як і склавіни.

Роксолани, росомони, як і алани — сарматські племена. В якій комбінації ми не наводили б назви цих етнонімів, як би ми їх не ділили, від того сармати слов'янами стати не можуть.

Таким чином, у нас не виникає сумнівів, що у V—VII ст. слов'янських русів не існувало, як не існувало в цей час назви «Русская земля». За О. М. Насоновим, «Русская земля» утворилась у другій половині IX ст. в часи хозарської переваги в цьому регіоні⁴². А О. І. Прицак відносить утворення «Руської землі» до часів Ярослава Мудрого, коли «Слов'яно-руська духовність стала основою для злиття слов'янських полян і неслов'янських елементів Русі у єдину «Руську землю». Території Київського, Чернігівського й Переяславського князівств, які пізніше утворили Центральну Україну, були обрані місцем постійного заселення досі мандрівної Русі»⁴³.

За писемними джерелами, слов'янські об'єднання в час V—VII ст. представляли венедей, склавіни та анти, засвідчені археологічно дзедзіцькою, празько-корчацькою та пенківською культурами. Інші напівслов'янські культури — колочинська та іменьківська, залишаються за межами пізнання ранньосередньовічних хроністів і не мають свого іменного виразу.

Примітки

¹ Спицын А. А. Древности антов // Сборник Отделения русского языка и словесности АН СССР.— М., 1928.— С. 492—495; Рыбаков Б. А. Древние русы // СА.— 1953.— Т. 17.— С. 23—104.

² Приходнюк О. М. Пенківська культура // Етнокультурна карта території України в I тис. н. е.— К., 1985.— С. 88; Гаврилухін І. О., Обломський А. М. Гапоновський клад // РА.— 1995.— № 4.— С. 136.

³ Амброз А. К. Кочевнические древности Восточной Европы и Средней Азии V—VIII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 21—23.

⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 87.

⁵ Kovrig J. Das awarenzeitlich Graberfeld von Allatyan.— Budapest, 1973.— P. 227, 228; Laslo. Steppenvölker und Germanen.— Berlin, 1971.— S. 42—55.

⁶ Приходнюк О. М., Падин В. А., Тихонов Н. Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тис. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии.— К., 1996.— С. 94.

⁷ Приходнюк О. М. Анти и пенківська культура // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 96.— Рис. 5, 14.

⁸ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 51—71; Werner I. Slawische Bügelfibeln des 7 Jahrhunderts // Reineske Festschrift.— Mainz, 1950.— S. 150—170.

⁹ Седов В. В. Славяне в раннем средневековье.— М., 1996.— Рис. 28—30.

¹⁰ Там же.— С. 84—91.

¹¹ Там же.— С. 78.

¹² Русанова И. П., Тимошук Б. А. Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут.— М., 1984.— С. 22.

¹³ Прицак О. Походження Русі // Хроніка 2000.— 1992.— Вип. 2.— С. 12—34.

¹⁴ Там же.— С. 15.

¹⁵ Там же.— С. 17.

¹⁶ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 219; Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums.— Darmstadt, 1992.— S. 98—110.

¹⁷ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества...— С. 87.

¹⁸ Там же.— С. 83, 86.

¹⁹ Там же.— С. 87.

²⁰ Там же.— С. 85.

²¹ Там же.— С. 86.

²² Иордан. О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 91, 92.

²³ Свод древнейших письменных известий о славянах.— М., 1991.— Т. I.

- ²⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества...— С. 86.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Трубачев О. Н. К истории Руси (Наблюдения лингвиста).— М., 1993.
- ²⁸ Седов В. В. Славяне в древности.— М., 1994.— С. 279.
- ²⁹ Иордан. Указ. соч.— С. 275, 276.
- ³⁰ Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 163—177.
- ³¹ Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 160, 161.
- ³² Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ.— К., 1963.— С. 80.
- ³³ Артамонов М. И. История Хазар.— М., 1962.— С. 289, 290.
- ³⁴ Артамонов М. И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // Археология.— 1990.— № 3.— С. 274—279.
- ³⁵ Приходнюк О. М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (Опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии.—К., 1996.— С. 64—79.
- ³⁶ Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті.— К., 1994.— С. 362.
- ³⁷ Стрижак О. С. Етніонімія Птоломеевої Сарматії.— К., 1991.— С. 197.
- ³⁸ Нидерле Л. Славянские древности.— М., 1956.— С. 142.
- ³⁹ Грушевський М. Історія України-Русі.— Львів, 1904.— С. 581—585.
- ⁴⁰ Приходнюк О. М., Падин В. А., Тихонов Н. Г. Указ. соч.; Гавритухин И. О., Обломский А. М. Указ. соч.
- ⁴¹ Приходнюк О. М., Падин В. А., Тихонов Н. Г. Указ. соч.— С. 94.
- ⁴² Насонов А. Н. Русская земля и образование территории древнерусского государства.— М., 1951.— С. 44.
- ⁴³ Прицак О. Вказ. праця.— С. 32, 33.

В. Д. Баран

КЛАДЫ VI — VIII вв. АНТЫ ИЛИ РУСЬ?

Клады VI — VIII вв. мартыновско-трубчевского типа открыты преимущественно в ареале или непосредственно на поселениях пеньковской культуры антов. Лишь некоторые из них известны на памятниках колочинской культуры, например, Гапоновский, а один Крылосский клад найден на берегах р. Луквы, в пределах пражско-корчакской культуры. В отличие от богатых тюркских погребений типа Перещепино — Глососы, большое количество предметов из кладов мартыновско-трубчевского типов находят аналогии в изделиях местных антских мастеров или имеют негативы в литейных формах славянских ремесленных мастеров (Бернашовка, Зимное, Пастырское). Значительное место в статье занимает аргументация принадлежности кладов славянским антам, а не русам, которые якобы, образовавшись из сарматских росоманов, упомянутых Иорданом, поглотили все другие восточнославянские племена и дали им свое имя. Анализ письменных и археологических памятников V — X вв. приводит нас к выводу, что до IX в. в Среднем Поднепровье славянских русов не было вообще, а летописные названия «Русская земля», «Русь» возникли с приходом сюда норманнских князей-русов из династии Рюриковичей.

Автор Летописи, по нашему мнению, не мог в XI в. при живых князьях, даже при том, что они ославились, произвольно менять их этнические корни. Поэтому, когда он пишет о варягах-русах, ему можно доверять. Тем более, что остальные источники не противоречат летописным данным.

V. D. Baran

TREASURES OF THE 6th-8th CENTURIES. THE ANTS OR RUS?

Treasures of the 6th-8th centuries of the Martynovian-Trubchivian type were found mainly either in the area or directly in settlements of Penkovian culture of the Ants. Only some of treasures are known from relics of Kolochinian culture (e. g. the Gaponiv treasure); one Krilosian treasure which was found on the banks of river Lukva, the right tributary of the Dniester, is known in the frames of Prague-Korchackian culture. Unlike the Turk rich interments of the Pereshchepino, treasures of the Martynovian-Trubchivian type embrace a lot of subjects which are similar to articles of local Antian craftsmen or resemble casting

forms of Slavic handicraft workshops (Bernashovka, Zimnec, Pastyrskoe). Much attention is paid in the paper to weighty reasons in favour of attribution of the treasures to the Slavic Ants, not to the Ruses who, as if rooting from the Sauromation Rosomans mentioned by Jordan, absorbed all other East-Slavonic tribes and gave them their name. The analysis of written and archaeological relics of the 5th-10th centuries permits concluding that there were no Slavonic Ruses in the mid Dnieper area to the 9th century and the names «the Russian Land», «Rus», known from chronicles appeared when Normannic princes-Ruses from the Rurikovichi dynasty came to that territory.

In the 11th cent. during the life-time of princes the author of the chronicle, in our opinion, could not change ethnic roots of the princes at his own discretion, even taking into account that the princes were «slavified». That is why when he writes about the Varangians-Ruses, he may be trusted, the more so that all other sources are not in variance with the data from the chronicle.

Одержано 15.12.97.

ПІВДЕННОРУСЬКЕ СІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО (МАТЕРІАЛИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗАГЛИБЛЕНОГО ЖИТЛА XI—XIII ст.)

В. К. Козюба

Статтю присвячено аналізу сільського заглибленого житла, поширеного в Південній Русі. У першій частині подаються результати дослідження спаленого житла початку XII ст. на поселенні Підтополеве в Канівському Подніпров'ї, в другій — на підставі цих та інших матеріалів здійснюється спроба аналітичної та графічної реконструкції давньоруського заглибленого житла.

У 1986—1994 рр. Канівською експедицією (керівник — В. О. Петрашенко) поблизу сіл Григорівка та Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. велись розкопки на шести давньоруських поселеннях, де досліджено близько 30 жител XI—XIII ст. Серед них — знищене пожежею житло XII ст. в ур. Підтополеве, унікальне за станом збереженості серед досліджених сільських жител всього Середнього Подніпров'я.

Урочище Підтополеве, розташоване на південь від Григорівки, є мисоподібною терасою-підвищенням висотою до 4—5 м, східну частину якого зруйновано Канівським водосховищем. Під час роботи експедиції 1993 р. в урвищі було помічено заповнення котловану житла з численними рештками перепаленої деревини, досліджене охоронними розкопками.

Котлован житла орієнтовано стінками за сторонами світу, з незначним (10—15°) відхиленням у південно-західному напрямку. Східну стіну котловану знищено береговим урвищем, а збережена частина мала розміри 4,1×3,3 м, та довшу сторону, орієнтовану по лінії північ-південь. Суглинковий материк залягав на глибині 1,2 м від сучасної поверхні, дно котловану — ще майже на 1 м глибше.

Глиняна піч розташовувалась у північно-західному куті. Вона мала овальну в плані форму (1,3×1,2 м), була повернута челюстями на схід до входу. Ширина челюстей — 25, товщина стінок топкової камери біля них — 19—22 см (збереглась не тільки зовнішня, а й внутрішня лицьова поверхня печі). Черинь підвищувався на 0,2 м над рівнем дна котловану. Він складався з двох робочих рівнів. У верхньому, світло-жовтого кольору та товщиною 4—6 см, знайдено уламки двох горщиків кінця XI — початку XII ст. (рис. 1, 1, 2). Слабка обпаленість верхнього череня печі вказує на загибель житла невдовзі

© В. К. КОЗЮБА, 1998